

Akyiğitzade Musa ve İlm-i İktisat

Ömer Karaođlu

Özet: Musa Akyiğitzade korumacı düşünceler taşıyan Kazanlı bir Türk'tür. En fazla bilinen kitabı İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat'ın ilk bölümünde, Antik Yunan ve Roma düşüncesinden kaynaklanmış olan Batı ekonomi düşüncesinin tarihsel evriminden İslam geleneğiyle karşılaştırılmıştır. Kitapta, ekonomik düşünce ve politikalarda 18. yüzyılda ortaya çıkan kırılmanın önemi belirtilmektedir. Akyiğitzade, List ve Paul Cauwes'den esinlenerek, devletin devamı ve huzuru için korumacı prensiplere başvurmanın önemini vurgulamaktadır. Akyiğitzade aynı zamanda ilk Türk milliyetçisi gruplardan biri olan Türk Demeđi adlı grubun içinde yer almıştır. Milliyetçilik düşüncesinin bir takipçisi olarak modern düşünce adamıdır. Osmanlı'nın son döneminde modern ekonomi kavramlarının dikkate değer bir karakteridir. O bir milliyetçi ve aydınlanmanın sadık bir bağlısıdır.

Anahtar Kelimeler: Korumacılık, Milliyetçilik, Sekülerizm, Medeniyet

Giriş

Bu çalışma Türk İktisadi Düşünce Tarihi'nin Tanzimat ve sonrası döneme ait görünüm ve izlerini, dönemin basın-yayın örnekleri, kişi portreleri, kitap ve makaleleri üzerinden resmetmeye, değerlendirmeye ve yorumlamaya çalıştığımız bir dizi makalenin ikincisini oluşturmaktadır.¹ Temel amacımız 19. yüzyıldan itibaren aydınımızın iktisat tasavvurunda meydana gelen değişim ve farklılıkların ne tür doğrultular ve hangi boyutlarda yaşandığını izleyebil-

---

¹ İlk çalışmamız "İktisadi Düşünce Tarihimizde Bir Sayfa: Mecmua-i Fünun" başlığı altında yapılmıştır.

mektir. Çalışmalarımıza konu olan isim ve kurumlar, kuşkusuz ilk kez konu edilmiş değildir. Ancak bir kısım kitap, makale ve incelemede kısmen yer bulan veya atıf yapılan bu isim ve oluşumları, aşağıda gerçekleştirmeye çalıştığımız gibi, eserleri üzerinden ayrıntılı ve sistematik olarak incelemek suretiyle -mümkün olursa uzunca bir çalışma dizisi sonrasında- derlemek ümidi ve niyeti içindeyiz. Türk düşünce tarihinin bu yakın devrelerinde liberal, korumacı, milliyetçi, sosyalist, islamcı vb. karakteristikler etrafında belirmiş olan iktisada ait görüş, düşünce ve değerlendirmeleri örnek fotoğraf karelerini biriktirmek suretiyle bir koleksiyona dönüştürebilmek arzusundayız. Çalışılan saha tarih ve hele düşünce tarihine ilişkin olunca çekilen her fotoğrafın, çekenin gözü, mevcut ışık ve işi görmeye çalıştığı makinenin özellikleriyle sınırlı ve malul olduğunu da şüphesiz teslim etmeliyiz. Bu çalışmada Kazanlı bir Türk olan Musa Mehmetcanoğlu Akyi-ğitzade'nin, "İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisad" adlı eserini² temel alarak, Osmanlı düşün iklimine iktisada ait neler sunduğunu tespit etmeye ve yorumlamaya çalışacağız.

Akyiğitzade Biyografisi:

Rusya'dan Gelen Bir Türk Aydın'ın Öyküsü

Musa Akyiğitzade, bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan bağımsız Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti Kazan'da dünyaya gelmiştir. Büyük çoğunluğu (yüzde 90) Müslüman olan Rusya Türkleri arasında din baskın bir birleştirici unsurdur. Farklı coğrafyalarda yaşayan bu kayıp insanların milli birlikteliğini koruyan ortak inançları yanında, bilhassa 1877-78 Savaşları (93 Harbi), Rusya Türklerini Osmanlı'ya daha yoğun bir ilgiyle bağladı. 19. yüzyılın son çeyreğinde Türk entelektüelleri artan oranda Osmanlı ülkesine geldiler.³ Azerbaycanlılar başı çekerken Kırım ve Tatar Türkleri onları izlediler. Bu gruplar III. Aleksander'ın Ruslaştırma politikalarından kaçıyorlardı Bu grupta yer alan entelektüellerin bir çoğu Rus lise ve

---

² İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisad, Akyiğitzade Musa, Mekteb-i Harbiye Matbaası, tab'ı evvel, İstanbul 1316.

³ Kırmılı Gaspıralı İsmail (1814-1914) öncülüğünde Rusya'da yaşayan Tatar aydınları kültürel ve siyasal Türkçülük hareketinin taşıyıcıları oldular. Akçuraoğlu Yusuf (1876-1939), Ağaoğlu Ahmet (1869-1939) ve Hüseyinzade Ali (1864-1941) Rusya'dan Türkiye'ye gelen milliyetçi göçmenlerden bazılarıydı (Lewis, 1991: 346).

üniversitelerinden mezun ve eğitimliyidiler (Lewis, 1991: 345-346).

Bahsi geçen Türklerin çoğu öğrenimlerini Rus okullarında görmüşlerdi. Osmanlı ülkesinde Osmanlı elitine kolayca entegre olan bu unsurlar politik güçten yoksun ve mütevazı idiler. Bu konjonktürde Akyiğitzade'nin ailesi Penza şehri yakınlarında bulunan Kabil köyünde idi. Musa 1865'de Kazan'da doğdu. Babası Mehmetcan Efendi bir kamu kurumunda memurdu. İki oğlu Musa ve Hasan'ı Penza Rus lisesinde daha iyi bir eğitim görmeleri için Penza'ya götürdü. Musa Rus gimnasiasında (lise) okudu ve 1885'de mezun olduktan sonra Kazan'a gitti (Taymas, 1966: 118).

Akyiğitzade ilk kitabı olan "Hisamüddin Molla"yı burada bastırdı. Yeni zamana uygun bu hikâye Kazan Türklerinin sosyal yaşamına dairdi ve orijinal karakterleriyle bu hikâye bir yeni ufuk açıyordu. Hikâyenin karakterleri üzerinden Türk toplumunda hüküm süren bazı usullere ilişkin eleştirel bir dil kullanarak halkın bilgi ve görgü düzeyini yükseltmek ve hürriyet fikrini toplumsal yaşam içine taşımak arzusunu işliyordu. İslamiyet'in kadınlara önem vermediği ya da tembelliğe yol açtığı biçimindeki Avrupalı yaklaşımı eleştirir. Maceraların kahramanı Hisamüddin adlı bir genç molla'dır. Hüsameddin molla köyün resmi ve cahil mollasıyla mücadele etmekte ve kendini ispatlamaya çalışmaktadır. Arapça bildiğini göstermesi istendiği zaman bir sureyi anlamak için Türkçesinin yeterli olduğunu savunur. Bu romanda hem Osmanlı etkisini, Kırım bağlantısını (gidip oradan kitap alırlar) Tatar hareketliliğini, dünyevi bilimlere verilen önemi, kadın hürriyetini, ticaretin ne kadar önemsendiğini görüyoruz. Akyiğitzade'nin açtığı bu çığır üzere bir çok edebiyatçı ve yazar yürümüştür (Taymas, 1966: 134-135).

Üniversite derecesi için İstanbul'a gitmeye karar veren Musa Akyiğitzade, II. Abdülhamit'in özel izniyle ve sınavsız olarak Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'ye girdi. Bu mektebin 150 numara ile kayıtlı öğrencisi olarak görülmektedir (Çankaya, 1954: 233; Ülken, 1979: 215). Bu tür girişimler belki de Sultan'ın İslamcı düşünce ve politikasını ülke dışına genişleterek güçlendirme amacına matuftu.

1894'de Mekteb-i Mülkiye'den mezuniyetinin ardından, Mekteb-i Fünun-u Harbiye-i Şahane'ye Rus dili ve veterinerlik memurlarına ekonomi öğretmeni olarak atandı (1899). Sirkeci gümrüklerinde evrak müfettişi olarak çalıştı. Bürokratik kariyeri yanında bu arada ilk kitabı olan "Avrupa

Medeniyeti'ne Bir Nazar" 1897'de basıldı. Temel dayanağı İslam medeniyeti olan bu kitap, Kur'an ve hadislerden yola çıkarak İslam'ın Avrupa'yı barbarlıktan ve cehaletten kurtardığını, bu tür ithamlardan uzak olduğunu iddia ediyordu. Coğrafya, kimya, astronomi, matematik gibi alanlarda ilk ilmi keşif ve çalışmaları İslam dünyasının gerçekleştirdiğini, Şam, Bağdat, Kahire, Kurtuba gibi İslam şehirlerinin birer ilim ve fen merkezi olduğu dönemlerde Avrupa'nın cehalet içinde olduğunu örneklerle ortaya koymaktaydı. Ona göre Avrupa bugünkü gelişmesini İslam medeniyetinin bu birikimini aktarmak suretiyle sağlamıştır (Çankaya, 1954: 233; Uysal, 1996: XI-XII, 4-50). İkinci kitabı olan "İktisat yahut İlm-i Servet: Azade-i Ticaret ve Usul-ü Himaye" 1898'de basıldı ve ardından çalışmamıza esas aldığımız "İlm-i Servet veyahud İlm-i İktisad" (1900) kitabı geldi.⁴

İkinci Meşrutiyet'le beraber Abdülhamit idaresinin sonuna gelindiğinde gelişen gazete ve dergicilik eksenindeki sivil çalışmalara yoğunlaştı. "Metin" adlı bir gazete çıkardı. Akyiğitzade'nin İstanbul'da "siyasi, ilmi, ticari, edebi ve askeri ceride-i Osmaniyedir" başlığı altında yayımladığı Metin gazetesinde Osmanlı kimliğini benimsediğini görmekteyiz. "Musa" imzasıyla kaleme aldığı makaleleri Osmanlı tarihini kendi tarihi ve Osmanlı'yı vatanı olarak gördüğünü yansıtmaktadır.⁵ Bu gazete kapatılınca başka iki gazeteye birleşmek suretiyle Üç Kardeş adlı gazeteyi çıkardı. Daha sonra bu gazetenin yayın hayatına da son verildi.

Osmanlı ülkesindeki ilk Türk milliyetçisi gurubu sayılan Türk Derneği'nin kurucuları arasında yer aldı.⁶ Türk Derneği Dergisinde (1908) yazdığı Osmanlı Türkçesi ve Kazan Türkçesi'ni konu alan makalesi sözcükler, ekler ve deyimler bakımından benzerlikleri işler. 1909 yılında bir ara Rüsumat emanetinde çalışan Akyiğitzade, 1910'da İzmir ve Hama'ya, sonra Adilceviz, Hoşap ve Çapakçur'a kaymakam olarak gönderildi. Rus ordusu sıvas'a yaklaşınca İstanbul'a dönen Akyiğitzade, Katanof Doğu Kütüphanesi'ne görevlendirildi. 1923'de vefat etti.

Akyiğitzade son tahlilde iktisadi liberalizme eleştirel yaklaşan milliyetçi

⁴ Bundan sonra bu kitaptan kısaca "İlm-i Servet" olarak bahsedilecektir.

⁵ Metin, sayı 2, 30 Temmuz 1324

⁶ 24 Aralık 1908'de İstanbul'da kurulan bu derneğin üyeleri arasında Türkçüler ağırlıktaydı. Dernek başkanı veliaht şehzade Yusuf İzzettin idi.

fikirleriyle tanınan, tarihe yaklaşımı ve modern-gelişmiş kapitalizme yönelik bir toplum inşasında iyimser ve aydınlanma değerlerinin taşıyıcısı olan bir düşünürdür.

Akyiğitzade ve İktisat Bilimi Üzerine

Yazarımız bir yöntem olarak Smith ve takipçilerinin tümdengelimine başvurduğunu, oysa tarihsel açıklama yöntemini izleyerek tümevarıma başvurmanın da gerekli olduğunu belirtmekte, eserinde öncelikle deneysel yöntemi yani tarihsel açıklama yöntemini uygulayacağını ifade etmektedir. İktisat bilimini, “maddi ihtiyaçların tedariki amacıyla insanın çalışmalarını konu alan bir bilim” olarak tanımlayan yazar, sanayi bilimi ile iktisat arasındaki farkı vurgulayarak sanayi biliminin “arazinin nasıl işlenmesi gerektiğini, verimin nasıl artırılabilceğini, nasıl gübreleneceğini açıklayan ve en iyi şekilde sanat icra etmeyi öğretirken işin gelir-gider boyutuyla ilgilenmediğini belirtir. İktisat biliminin ise gelirlerin harcamaları aşması temel amacını merkeze aldığını söyler.

İktisat bilimi hakkında ileri sürülen bir kısım iddiaları ele alan yazar, bu bilimin hayır ve merhamet duygusunu tahrip ettiği yönündeki yorumları net olarak reddeder:

“...İlm-i servet birçok zevat tarafından duçar-ı ta’riz olmuştur. İlm-i mezkûr tasarruf ve iktisadı tervic tarikiyle haset-i beşeriyyeyi istilzam ider denilmiştir. Hâlbuki kavaid-i ilmiyeiktizasınca iktisad kaziyesi matlub olmağla beraber, haset merdud olduğu gibi bezl-i hayr itmek hususuna dahi kavaid-i ilmiye hiçbir vakit mani değildir. Kavaid-i iktisadiye şeriat-ı garrada (İslam şeriatında) olduğu gibi yalnız israfatı men’ ider...” (İlm-i Servet: 23)

Dilenmeyi ve verimsiz yardım faaliyetlerini uygun görmediğini belirten yazar, tasarruf ve emeğin önemine vurgu yaparak iktisat biliminin sürekli ve rasyonel çalışmayı öncelediğini, zannedildiği gibi derhal zenginleşmenin yollarını göstermediğini kaydeder.

İhtiyaçları maddi, manevi ve ahlaki ihtiyaçlar olarak sınıflayan yazar, ihtiyaçların çoğalıp çeşitlenmesini medeniyetin gelişme düzeyi ile ilişkilendirerek açıklar. Hayvanlar âleminde fil ve kurt örneğini karşılaştırırken filin

fiziksel üstünlüğünü kurda göre ihtiyaçlarının fazla olmasına sebep gösterirken maymunun ihtiyaçlarının akılcı diğerlerinden ileri düzeyde oluşu nedeniyle tüm hayvanlardan daha çok olduğunu ileri sürer. İhtiyaçların çoğalarak çeşitlenmesini biri fiziksel ve diğeri akli ya da ruhsal olmak üzere iki unsura bağladığını görüyoruz:

“...İhtiyacatın kesreti insan olsun hayvan olsun mahlûkun derece-i terakki ve ulviyetine delalet eyler. Bu hususda kanaat kanaat hâsıl itmek için zi-ruh mevcudata atf-ı nazar itmek kâfidir. Mesela bünye-i hayvaniyesince olsun fil, herhalde hayvanat-ı saireden daha âli bir mertebededir. İşte bu sebebe mebni filin sarfeylediği eşya uzviyet ve terkibat-ı cismaniyece kendisinden dun mertebede bulunan kurdun sarfiyatından ziyadedir. Aklen âli olan medenin havayici vahşinin-kindenden ziyadedir. Maymun aklen hayvanat-ı saireden daha âli olduğuyçün ihtiyacatı bi'l-cümle diğerk hayvanatın havayicinden ziyadedir ...” (İlm-i Servet: 26)

Servet Anlayışı

Servetin maddi ve manevi olmak üzere iki türü olduğunu belirten yazar, doğada bulunan maddi varlıklar yanında “âlicenaplık, güven, barış ve huzur” gibi manevi ihtiyaçlara sahip olmanın ve düşünme-öğrenmeyle ilgili birikimlerin ürettiği hizmetlerin manevi servet sayıldığını ifade eder. Çalışmayla üretilen ya da temin edilen fayda üreten ve değer taşıyan varlıkları servet olarak niteleyen yazar, klasik kıtlık (nedret) özelliğine de tanımında yer verir. Klasik emek-değer teorisini yinelemekle beraber parayı kıtlık, değerli olma ve fayda sağlayıcı özellikleri dolayısıyla “servet” olarak görür. Yazar servet anlayışında adeta faydayı merkezi bir yere oturtmaktadır.

“... imdi altun para faideli, haiz-i kıymet ve mahdud-ül-mikdar olduğundan servettir. Gümüş para dahi aynı sebebe mebni servettir. İzah idilen **servet** tabiri manasında olarak **faideli** şey, eşya-yı müfide, mevadd-ı nafia tabirleri dahi kullanılır...” (İlm-i Servet: 29)

Smithian klasik servet anlayışının dışına çıkarak madde dışındaki unsurların da iktisadın konusu içinde olması ve servet üretiminde esaslı unsurlar-

dan sayılması gerektiğini ileri sürmektedir:

“...hakikat-ı hal şudur ki servet-i maneviyenin istihsal-i maddiyatdaki tesirâtı asla inkâr olunamadığından sanayie olan tesir-i mezkurı itibarıyla maneviyat dahi mesail-i iktisadiye tedkikatı dairesine dâhil olur. Servet-i umumiyenin tezayüdünde maneviyatın dahli aşikârdır. İngilizler mütemeddin ve âlim oldukları cihetle zengindirler. Şimali Amerika memalik-i müctemiasında maarif ilerüde olduğuçün memalik-i mezbure en ziyade servete malikdir...” (İlm-i Servet: 32)

Üretime yol açan tüm sebep ve vesileleri servet kavramı etrafında önemli gören yazar ticaret ve sanayinin özünü emek harcanarak biçim ve yer değiştirme faaliyeti olarak niteledikten sonra insana harcanan emekle bilgi, düşünce ve hizmet üretilerek ilave değer yaratıldığını belirtir.

Bilim ve Medeniyet Anlayışı

Musa Akyiğitzade bilimi medeniyet anlayışının merkezine koyarken, medeniyeti en genel tanımı ile yerleşik olma, şehirler, düzenli yollar, iletişim araçları, güvenlik ve insan yaşamını kolaylaştıran kurum ve araçların gelişmişliği olarak açıklar. Hukukumuzu koruyan ve güvenliğimizi sağlayan kurum/kuruluşları medeniyet dairesi içinde saydığını vurgulayan yazar, bu noktada medeniyeti oluşturan temel unsurun sanayi mi yoksa bilim mi olduğu yönünde bir tartışmaya yer verir. Sonuç olarak medeniyetin kurucu temelinin bilgi/bilim olduğu yönünde görüş belirterek matematik, geometri gibi bilimlerin sanayiden ayrı, öncelikli ve onu üreten temel unsurlar olduğunu ileri sürer:

“...evvela hendese cebr ve hisab ulum-u sanayienin aksamından bile addedilemez. Bu ulumda san’ata müteallık hiç bir kaide beyan edilmiyor. Mesela hendesenin yalnız hutut ve ecsam ve eb’ad hakkındaki kavaidinden pek çok sanayide, ezcümle yollar inşasında, bir binaya kaç tuğla lazım olduğunu ve kablaların ne kadar su alabileceğini hesap itmekte istifade olunmaktadır. Hendesede mesaha ve muhtelif şekilde olan cisimlerin hacmi hesap idilmek için düsturlar olduğundan ilm-i mezburun ilm-i sanayi olması lazım gelmez...” (İlm-i Servet: 37)

Manevi ilimler, doğa bilimleri ve felsefe ile ilgili çalışmaların insanları akli bilimlere ve deneysel araştırmalara sevk etmeleri dolayısıyla medeniyetin gelişimine katkıda bulduklarını belirtir. Yazar her ne kadar bilgi ve düşünce (manevi ilimler ve felsefenin) önemine esaslı bir yer vermemekteyse de, bu değerlerin genel olarak sanayi vb. görünür fiziki gelişmelere yön veren temel unsurlar olarak medeniyetin oluşumunda temel teşkil ettiğini ifade eder. Şu halde teknik-fiziki gelişmeleri medeniyet tanımında merkeze alan yazar, bilgi ve maneviyatın, maddi medeniyet üretici niteliğine yer vermektense öte bir yaklaşım içinde değildir. Bu itibarla batılı-modern medeniyet algısı ve tanımı içinde kalmakta, ileri sürdüğü bilgi anlayışını “bilimsel-teknik bilgi” ve medeniyet anlayışını da “seküler medeniyet” yaklaşımı çerçevesinde kalarak ifade etmektedir.

“...saniyen sanayi ile hiçbir taallukı olmıyan ve sırf maneviyatdan bahs olan ulumun bizim hissidemediğimiz şekilde hadim-i medeniyet olduğu tarihçe müsbettir. Mesela İmam Gazzali hazretlerinin “el-mun-kız min-ed-dalal (dalaletten kurtarıcı)”nam eserlerinde hiç bir san’at-dan bahsolunmamışdır. Lakin müşarün ileyh mezkûr eserlerinde ilm-i hikmetden ve coğrafya ve ilm-i hey’etden (astronomi) bahsitmek-leulum-u mezburenin tahsilini tervec buyurmuş olduklarından havas-ı ahali (halkın seçkinleri) meyanında fûnun-u akliye teallümüne heves heves peyda olmuş ve bu sayede şarkda ahval-i arz ve ecrâm-ı semaviye mütalaa idilerek bilahere umur-u ticariye ve sınaıyyede malumat-ı müstahsile-i tabiiyyeden istifade imkânı husule gelmiştir...” (İlm-i Servet: 38)

Ticaret Politikası Yaklaşımı ve Osmanlı Ülkesi İçin Önerisi

Basit tanımıyla malların esnaftan esnafa, üreticiden üreticiye aktarılmasını ticaret (mübadele) olarak adlandıran yazar, servet dolaşımı ya da ticaret için üretimin varlığını esas sayar. Ticaretin var olabilmesinin ikinci koşulu olarak özel mülkiyet hakkına yer verir. Ticaretin işleyişinin minimum emek ve fedakarlık karşılığında maksimum fayda elde etme prensibi ve arz-talep yasası ile mümkün olduğunu ve ardından arz-talep yasasının işleyişini ele alan yazar piyasada fiyatın oluşumunu izah eder (İlm-i Servet: 81-82).

Ticaret serbestîsi ile korumacılık yöntemleri arasında doğru tercihi ortaya koyabilmek için iki yöntemin taraftarları tarafından ileri sürülen delilleri ve karşı eleştirileri ayrı ayrı ele alan Akyiğitzade, önce serbest ticaret düşüncesinde olanların argümanlarına yer verir. İlk olarak mutlak üstünlükler teorisinin kısa bir özetiyle başlar. Ardından yabancı mallara ağır gümrükler ya da yasak uygulamanın malların daha pahalı satılmasına yol açacağı ve uluslar arası ticareti daraltacağı şeklindeki klasik yaklaşımı aktarır. Serbest ticaret politikası taraftarlarının, korumacılık yönteminin uluslararası işbölümünü olumsuz etkileyerek üretilmeyen bir malı ülkede üretme çabası sonucu kaynak israfı ve fiyat artışına dolayısıyla servet azalışına sebep olacakları iddiasını kaydeder. Yine bu milli korumacılık politikasının uluslar arası ilişkilerde gerginlik ve savaşlara yol açabileceği ve ülke içinde sadece birkaç sanayici-tüccarı zenginleştireceği iddialarını dile getirir.

Yüksek gümrüklerin mal fiyatına eklenerek pahalılığı artıracığı, oysa serbestinin rekabeti, rekabetin ise kalite ve ucuzluğu getireceğini ileri süren serbest ticaret taraftarları, karşılaştırmalı olarak iki malın avantajlı üretim ve ticaretine İngiltere ve Fransa'dan örnekler vermektedirler. Yazar sanayide sermayeyi elverişsiz bir alana kaydırmanın uygun sektörde sermaye kaybına yol açacağı, sanayinin gelişme derecesi ve üretim düzeyinin ise sermayeye bağlı olduğu iddiası hakkında bilgi verir. Merkantilistlere ait ticaret dengesi ve ihracatı artırma düşüncesinin korumacı yaklaşımın kaynağı olduğunu ve bu yaklaşımın ise Smith tarafından çürütüldüğünü ileri süren serbesti taraftarlarının açıklamalarını aktardıktan sonra Batı Avrupa'da milli sanayii koruma taraftarlarının bu iddialara verdiği cevaplara geçer (İlm-i Servet: 145-150).

Öncelikle Smith ve taraftarlarının fayda ve tasarrufun yegâne amaç olduğu düşüncesi eleştirilir ve siyasi, milli çıkarlar, milli gelenek ve adetlerin de amaçlar arasında olduğu belirtilir. Milletlerin ekonomik zarara rağmen istiklali tercih edebileceği kaydedilerek, serbestinin savaş ve gerilimleri artırdığı iddiasının ispatsız olduğu söylenir. Fiyat artışına gelince korunan sanayi sektöründe faaliyette bulunanların sayıca artarak rekabet edeceği ve bu yükün başlangıçta yüksek olsa da iç rekabet sonucu giderek düşeceği ve yabancı malların fiyatına ya da daha azına ulaşacağı beklenir. Yine her üreticinin aynı zamanda bir tüketici olduğu ilkesi kaydedilir. Konulan gümrüklerden dolayı artan yük tüm kesimlerce ve bu arada zenginlerce de payla-

şılmış olur. Ticaret dengesiyle ilgili olarak İngiltere örneği üzerinden ithalatının ihracatından fazla olmasına rağmen servetinin artmakta olduğu iddiasına cevap olarak İngiltere'nin dış alacaklarının borcundan fazla olduğu, faizle verdiği borçların getirisini sanayisinde kullandığı, gemilerinin deniz nakliyesinde etkin olarak değerlendirildiği ve nihayet sömürgelerinden yüklü gelirler sağladığı ifade edilir. Bu ülkenin ithalat fazlasının bu kaynaklar yoluyla fazlasıyla kapandığı belirtilerek, ticaret dengesinde borç-alacak dengesini esas almak doğru yaklaşım olarak önerilir (İlm-i Servet: 150-155).

Sanayi tarihinde geçirilen evrelere bakıldığında bir milletin sadece bir sektörde uzmanlaşması ve diğerlerini terki söz konusu olmamıştır. Ayrıca ülkelerde sanayide gelişmişlik düzeyi farkı rekabeti nasıl mümkün kılacaktır? İşte korumanın temel gerekçesini oluşturan da bu durumdur. Biri tarımda diğeri sanayide uzmanlaşan iki ülkeden birincisi ikincisine tabi olmaya mecbur olur. İngiltere ve İrlanda bunun örneğidir.

Hangi sanayinin tesis olunacağı konusunda ise ciddi çalışmalar yaptıktan sonra yabancı rekabetinden korunmalı ve bu koruma ihtiyaca duyulan süre boyunca devam etmeli:

“...himaye hakkında serdedilen izahatdan bu usulün ne vakit kabul edilebileceği keşf ve istihrac olunmak mümkündür. Memleketin servet-i tabiiyyesi etrafiyla mütalaa ve tedkik, ahalinin istidadı dakik surette tayin ve tebyin olunduktan sonra memleketde hangi nev' sanayi-i imaliyenin terakki ideceği şübhesiz idüğü meydana çıkarılır. Terakkisi şübhesiz olan sanayi-i imaliye mahza ecanibin o sanayide maharetlerinden dolayı meydana gelmiyor ve ilerlemiyorsa o sanayi ecanibin müsabakatından himaye olunmak muvafıktır. Himaye icabına göre on veya yığirmi sene devam itmelidir...” (İlm-i Servet: 164).

Bu gün gelişmiş ülkelerin İngiltere dâhil olmak üzere hiç birisi başlangıçta sanayilerini korumadan bu düzeye gelmemiştir. Bu gün ticaret serbestisinden yana politika izleyen İngiltere dışında sadece Osmanlı ülkesi olduğunu belirten yazar yerli malların yabancı mallar karşısındaki elverişsiz durumunu izah ederek sanayinin perişan olabileceği hususunda uyarıda bulunur (İlm-i Servet: 165-166).

Osmanlı iktisat yayanlarında Adam Smith'in ticaret serbestîsinin şiddetli

ihtilaf gördüğünü belirten yazar, müslüman yazarlardan Ahmed Midhat'ı sanayii teşvikle ilgili Hall-ül Ukad adlı eserinde; Fransa'nın Colbert zamanındaki durumuna ve diğer benzer bilimsel delillere dayanarak ülkelerin durumuna göre ticaret serbestliğinin kabul edilmeyerek aksine ticaretin teşvik ve özendirilmesinin kabul edilmesi gerektiğini ayrıntılarıyla ileri sürdüğünü nakleder. Osmanlı yazarlarından Ohannes Efendi'nin "İlm-i Servet-i Millel" adlı eserinde uluslararası ticaret serbestliği kuralını tümüyle yücelttiğini belirtirken Almanya iktisatçılarından List için, önceleri uluslararası ticarete serbesti kuralına inanırken sonra düşüncesini değiştirdiğini ifade eder. Bu düşünce değiştirmenin sebebini kendisinin de itiraf ettiği şekilde Almanya fabrikacılığının İngiliz sanayi ile rekabet edememesi olarak açıklar. Serbesti kuralının dış ticarete uygulanmasından dolayı Almanya sanayinin fazlasıyla düşüş gösterdiğini kendi gözleriyle gördüğü için önceki fikrini değiştirip şimdi ticaret serbestisi aleyhinde olduğunu belirtir. Ona göre ilim adamları arasındaki bu ihtilaflar iktisat bilimi kurallarının zaman ve mekâna göre değişebildiğini ve nispi olduğunu gösterir (İlm-i Servet: 15).

Yazar, esasında mevcut tabloyu Smith ve benzerlerinin görmeleri halinde üzüleceklerini, çünkü sanayi ve ticareti geliştirmek adına önerdikleri rekabet sisteminin güçlüyü daha güçlü ve yoksulu daha yoksul kıldığını ileri sürer. Diğer taraftan bu konudaki yaklaşımının temellerini ise bir anlamda List'e ve Fransa'daki temsilcisi Paul Cauwés'e dayandırdığı görülür.

Fiyat ve Para Politikasına Dair Değerlendirmeler

Arz ve talep buluşması sonucu oluşan piyasa fiyatını anlattıktan sonra bunun değişken olduğunu, gerçek ve doğal fiyatın ise malların üretim maliyeti ve harcanan sermayenin geliri toplamına eşit olduğunu ifade eder. Piyasa fiyatının gerçek fiyata yaklaşma eğiliminde olduğunu, ancak bunun talebe göre artırılamayan özellikli ve nadir (eski eserler, nadir resimler vb.) mallar için mümkün olmadığını belirtir. Yine tarım ürünlerinin arzını eksiltme veya talebini artırmanın mümkün olmayışından bahsederek tarım ürünü fiyatlarındaki dalgalanmaya işaret eder (İlm-i Servet: 83).

İkinci bir bahis olarak imalat sanayi mallarının fiyatından söz ederken burada da arz-talep ilişkisinin etkili olduğunu, ancak bu malların fiyatını belirleyen gerçek etkenin üretim maliyetleri ve harcanan sermayenin top-

lam geliri olduğunu ileri sürer. Üretim maliyetlerini açıklarken emek, sanayideki işçi ücreti ile sermaye ve gelirlerinden oluştuğunu belirtir. Vergi ve bazen toprak gelirinin de bu masraflara dâhil olduğunu söyler. Bir malın fiyatının birçok sanatkârın sermaye ve gelirleri dâhil edilerek oluştuğunu belirtir (İlm-i Servet: 85).

Yine tarım ve madencilik sektörlerinde fiyat oluşumuna genişçe yer ayıran yazar, verimlilik gücü düşük olan ve daha çok ürün alabilmek için gübreyle fazla masraf yapılan toprakların üretim maliyetleri daha yüksek olacağından verimliliği düşük toprak ürünün fiyatı üzerinden satılacağını ifade eder. Toprakta ticari işletmecilikle köylünün geçimlik üretimi arasında ayırım yaparak, köylünün ürün fiyatında üretim masrafı ve geçinebilecek düzeyi aradığını, oysa ticari işletmecinin arzın çoğalması ve fiyatların düşmesi halinde beklenen gelirleri elde etmemesi halinde sermayesini bu sektöre yatırmaktan kaçınacağını belirtir. Yüksek sermaye gerektiren madencilik sektörünün de ticari çiftçilikle aynı fiyat kuralına tabi olduğunu kaydeder (İlm-i Servet: 86).

Avrupa ülkelerinde bir nakit sermaye sahibinin elde edebileceği faizi toprak geliri olarak alamayacağı durumda sermayesini arazi alımına sarf etmeyip faiz geliri için bankaları ya da bir başka uygun sanayiye tercih ettiğini belirtir. Yine mülk ya da ev fiyatının, getireceği gelire eşit faiz veren anaparaya (re's-ül-mal) yaklaşacağını kaydeder ve İngiltere'deki durumu şöyle anlatır:

“...İngilterede olduğu gibi kiraya verilen bir çiftliğin havi olduğu ebniye, anbarlar, ağıllar, harman, zırai makineler ve saireye sarfolunan sermayenin faizi ve kaç senede esküyüb muattal olmasına göre asl-ı sermaye kısm-ı ücret-i icareden tarh olındığı halde baki meblağ irad-ı arz olur. İşbu irad-ı arzın istifası hiçbir zahmet ve malumata tevakkuf eylemediği ve sahib-i arzın bazı imtiyazat-ı hukukiye ve siyasiyyesi olduğu cihetle eshab-ı sermaye arazi iştirasına ziyade rağbet göstermekdedirler. Bunun için arazi fiyatı irad-ı arz kadar faiz getüren re's-ül-malden bir az ziyade olub tamamıyla müsavi olmuyor.” (İlm-i Servet: 88).

Daha sonraki “meskûkât” başlığı taşıyan bölümde para etrafında tarihsel ve temel bilgiler veren yazarımız sonra kâğıt para (kaime) den söz eder ve kaimenin değerindeki düşmeye ve çarelerine yer verir. Paranın mübadele aracı olması, değer ölçüsü olması, servet birikimi ve yönetimine aracı ol-

ması ve ödeme aracı olması gibi temel özelliklerini açıklayan yazar, paranın piyasa fiyatının arz-talep kanununa tabi olduğunu, talebin değişimine göre değerinin değişeceğini belirtir. Para (sikke) yöntemlerini dünyadaki mevcut uygulamaları örnekleyerek ayrıntılı biçimde ele alan yazar kıymetli maden esasına dayalı sistemleri ve ardından kâğıt para uygulamasını anlatır. Kâğıt paranın kabul görmesi ve dolaşımının yasa ile ve halkta oluşturulan güvenle mümkün olduğunu, fahiş bir değer kaybı olmadıkça kullanılabilindiğini Avrupa'dan örnek vererek açıklar. Daha sonra kâğıt paranın değerindeki değişimin yalnız arz-talep yasası ile işlediğini belirtir ve kâğıt paranın değer kaybı ile ilgili ülkelerden örnekler verir, çarelerine dair görüşler ortaya koyar. Bu çareleri kaime ederinin hükümetçe düşürülmesi, kaimeleri faizli eshamla değiştirme, kaime miktarının azaltılması için tedricen altın ve gümüş para tedarik ederek kâğıt paranın piyasa fiyatıyla satın alınması ve imhası, devlet mülklerinin satışı yoluyla kaimenin imhası-ki bu yol mülklerin değerini düşürür gerekçesiyle önerilmez-, vergileri artırarak gelirleriyle piyasadan kaime toplayıp imha etme ve son olarak akçeye olan talebi artırarak kaime değerini koruma şeklinde sıralar (İlm-i Servet: 110).

Çek, poliçe, devlet tahvili vb. araçları ayrıntılarıyla tanıtan yazar bankalar ve faaliyetlerine yer verdikten sonra genel banka türlerini zikreder (İlm-i Servet: 112-144).

Ücret Yaklaşımı ve Ücretlerde Farklılaşmaya Ait Görüşleri

Üretim faktörlerinin paylarına dair klasik ayrımı ortaya koyduktan sonra yazar, işçinin ücretinden söz ederken mevcut paylaşımın mülkiyet hakkına dayandığını, bu hakkın kaldırılması ve ortakçı (sosyalist) paylaşım tarzına geçilmesi durumunda, bunun öncelikle hakkaniyete aykırı olacağını belirtir. Malların genele ait olması halinde çalışma şevkinin kalmayacağı, çünkü çalışma miktarının sahip olunacak mal miktarına etki etmeyeceği düşüncesinin motivasyonu yok edeceğini ve tembelliğe yol açacağını belirtir. Böylece sosyalist yaklaşımı eleştirir ve bu yolun batıl olduğunu genel (toplumsal) kardeşliğin malda ortaklık anlamına gelmediğini, yardımlaşma ya da şirketleşmenin ise mümkün olduğunu ifade eder.

“...uhuvvet-i umumiye denilen şey butlanı zahir olan servetce usul-ü

İştirakiyyeden hâşâ ibaret olmaz. Zira usul-ü batıla-i mezkure tenbelliği, medeniyetce tedenniyyi mucibdir. Uhuvvet-i umumiye hiç bir kimsenin hakkına tecavüz itmeyüb umum beyninde teavün ve kardaş muamelesi cari olmaktadır. Maddeten emvalde dahi iştirak uhuvvet-i umumiyyeden ibaret olamaz...” (İlm-i Servet: 170).

Ücret türlerini gündelik ya da aylık, parça başı ücret ve kara katılma şeklinde olabildiğini belirten yazar, her bir yöntemin sakıncaları üzerinde dururken çalışanın kara katılması yönteminin yararlarını öne çıkarır. John Stuart Mill’den alıntılandığı örneklerle bu yöntemi anlatır ve ardından 1848’de Paris’te işçiler tarafından kurulan bir piyano üretim şirketinin başarısını anlatır. Yoksullara yardım eden ve yaşlılara destek olan bu tür şirketlerin uzun yaşayamadığını belirten yazar, (yine Mill’e göre) bu şirketlerin yaşayamamasının nedeni olarak genel ahlakın zayıflığı ve büyük sermaye sahiplerinin çıkara dayalı rekabetini ileri sürer.

İşçi ücretinin emek arz ve talebine göre şekillendiğini belirten yazar, ücreti belirleyen ikinci bir etken olarak hayatın zaruri araçlarının değerini (pahasını) konu eder. Zaruri araçlar yiyecek, giyecek ve mesken vs.dir. Bunlar ne kadar pahalı ise ücretler o kadar yüksek olur. Ülkeye, iklime, mutad geçim şekillerine göre değişen bu değer, işgücü arz ve talebine göre azalıp çoğalarak hayat değeri (zaruri hayat vasıtaları) etrafında dengelenir. Bu tür teorik izahlardan sonra yazar fiili durumdan bahsederken Avrupa’da sanayileşme sürecinde toplam servetin arttığını, ancak bu servet içinde işçi ücretlerinin azaldığını belirterek zengin sermaye sahiplerinin serveti elde tuttuğunu söyler (İlm-i Servet: 176).

Ücretlerin düzeyi ile ilgili bilgi verirken dönem içinde en yüksek ücretin İngiltere, sonra sırasıyla Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya ve Rusya’da verildiğini, Osmanlı ülkesinde ise nakdi ücret yüksek olmamakla beraber zaruri malların ucuz olduğunu, dolayısıyla “gerçek ücret”in yüksek olduğunu ileri sürer (İlm-i Servet: 182). Farklı işlere farklı ücret ödenmesi hususuna değinirken uzun süre eğitim ve öğretim (ihtisas) gerektiren işlerle adi işlerin ücreti arasında önemli farklar oluştuğunu Smith ve Mill’in görüşlerine atıfla yer veren Akyığıtzade, yine risk ve zorluk faktörünün ücreti etkileyen unsurlardan olduğunu ifade eder ve örneğin gemici ya da yapı işçisinin, maden işçisi-

nin sıradan işçiden yüksek ücret alacağını belirtir (İlm-i Servet: 184).

Faiz ve Kâr Konusundaki Değerlendirmeleri

Akyığıtzade Musa kârın kaynağına ilişkin olarak üç ayrı değerlendirme yapmaktadır. Bunlar (İlm-i Servet: 184-186): (1) Kâr eşyanın alışverişinden doğar. Mal alanın cebinden çıkan ve ticaret sırasında oluşan fazla değerdir. Yazar her bir satıcının aynı zamanda alıcı olmasından dolayı bu düşüncenin eleştiriyeye uğradığını belirtir. (2) Kârın kaynağı sermayenin üretim gücüdür. Üretim sırasında fazla sermaye konmasından doğar. Örneğin dokumada elle dokumaya göre makineli üretimde aynı sürede daha fazla bez üretildiği için daha çok kâr elde edilir. Makine rekabeti yaygınlaşınca kârın artık sermayeden doğmayacağı eleştirisi yapılmıştır. (3) Kâr, zaruri ihtiyaçlara yetecek miktarda emekten daha fazla çalışma nedeniyle oluşur. Bir işçi 6 saat çalıştığında temel ihtiyaçlarını karşılar. Oysa 10 saat çalışırsa 4 saatlik fazla karı oluşturur. Bu yaklaşıma göre karın kaynağı emektir.

Faizi ele aldığı bölümde yazar, işçi ücreti, işletici kâr ve toprak gelirini genel gelirden düşülünce geri kalan meblağın faiz olduğunu, nakit sermayeyi kullanmak için para sahibine ödenen nakit miktarına faiz denildiğini belirtir. Faizde farklı bölümler olduğunu ifade eden yazar, bir sermayenin işletildiğinde zarar ihtimali ve tehlike nedeniyle sermayenin kayıp riski olduğunu belirtir. Bu riskin ücreti faize dâhildir. Rehin karşılığı alınan paraya, rehinsiz alımandan daha az faiz ödenir. Yine bankaların sermayeyi yönetmek üzere aldığı ücret de faiz içindedir. Bir de bu iki ücretten sonra kalan safi faiz vardır (İlm-i Servet: 188).

Bir ülkede çeşitli sermayelerin safi faizleri eşitlenmeye eğilimlidir. Riskli, zor ve karmaşık işler için kullanılan sermayelerin faizi genel olarak yüksektir. Dünya ülkelerinin faizleri de eşitlenmeye eğilimlidir. Mevcut farklar faize eklenen bir takım ücretlerden kaynaklanmaktadır. Sermayesi az olan ve başka ülkelerden nakit girişi mümkün olmayan ülkelerde faiz yüksektir. Sanayi ve ticaretin milli olması endişesi de yabancı sermaye girişini sınırlandırıcı etkenlerdendir. Yine ülkedeki güvenlik ve adalet sorunu bir diğer etkidir (İlm-i Servet: 190-191).

Ödünç verenlerle alanların iç rekabetleri faizleri eşitlemeye (yakınlaştırmaya) eğilimlidir. Faizler ülkedeki haddin altına düşerse, sermayedarlar

daha yüksek faiz getiren irad ve akarlar nakit sarf ederler. Güvenlik ve adaletin yaygınlaşması, sanayi ve üretim artışı ile sermayenin bollaşması faizleri aşağı hareket ettirir.

“...memalik-i muhtelifе beyninde tevazün-ü faiz kanunımtecarüb dahi müeyyedir. Fi'l-hakika mahkeme ve emniyet cihetlerince en ileride olan İngiltere memleketi sanat ve ticaretce dahi müterakki olduğundan memleket-i mezburede faiz yüzde iki üç raddesindedir...” (İlm-i Servet: 190).

Yazar dönem içinde Batı Avrupa’da yüzde 4 civarındaki faiz oranlarının Osmanlı ülkesinde yüzde 9’larda olduğunu belirtir. Yine faizlerin aşağı doğru hareketini engelleyici sebeplerden söz ederken Batı Avrupa’da 1790-1820 döneminde Fransa Cumhuriyeti ve Napolyon savaşları için akdedilen borçlanmaların ve 1848-1866 arasında yine batıda demir yolları ve diğer ulaşım araçları için artan miktarda sermaye kullanımının faizlerin düşmesini engellediğine örnek verir (İlm-i Servet: 195).

İşletici kârını ayrıca ele alan yazar, bunun sermayedar ve toprak sahibinden farklı bir taraf olduğunu vurguladıktan sonra, kârın belirsizliğini ve hesaplanmasındaki zorluğu ele alır. Son zamanlarda kârdaki azalmanın sebeplerinden bahsederken eğitimin yaygınlaşması, müteşebbislerin sayısında meydana gelen artış ve artık işletici kârını tahmin etmenin kolaylaşması gibi gelişmeleri sıralar (İlm-i Servet: 198).

Nüfus Meselesine Bakışı

Nüfus artışına iyimser denilebilecek bir yaklaşıma sahip olan Akyiğitzade Ricardo ve Malthus’un yaklaşımını aktardıktan sonra eleştirisini ortaya koyar. Prusya örneği üzerinden nüfus artışının mal fiyatlarını artıracığı yönündeki iddianın genelleştirilmesine itiraz eder. 1817-1843 yılları arasında nüfusu yüzde 50 civarında artmış olan Prusya’da hububat fiyatlarının yüzde 30 civarında gerilediğini örnek verir. Toprakta ıslahat, bataklıkların kurutulması ile tarıma açılması vb. iyileştirmelerle verimliliğin artırıldığını belirtir. Bu itibarla nüfus artışından ötürü insanların ileride açlıktan ölmek için üremekten kaçınmaları önerisini fazlasıyla kötümser bulur.

“...kürre-i arzda bu kadar münbit ovalar hala gayr-ı mezru’ bir halde

oldığından insanların çoğalmasından korkmak tamamen abestir. Fenn-i ziraatin dekaiki hala her yerde tatbik edilememiştir. Anıncün Maltus'un zikredilen kaidesi hakikate mugayirdir.” (İlm-i Servet: 208).

Tarımsal verimliliğin giderek azalacağı yönündeki kötümser yaklaşımı reddeden yazar, Fransa ve Kuzey Afrika'dan örnekler getirerek nüfus artışının etkilerini massedebilecek teknik gelişmelerin zamanımızda mümkün olduğunu ispata çalışır. Ve nihayet kanaatini şöyle özetler:

“...hülasa-i kelim nüfusun tekessürü havayic-i zaruriyyeye hizmet iden mevaddın bahalılığını istilzam itmesine karşı terakki-i fenn müessir bir çaredir. Terakkiyat-ı ilmiye ile mesai-i ziraaiyenin semereleri artar”. (İlm-i Servet: 209).

Tarım-Sanayi Tartışmasına Yaklaşımı

Ticaret ve sanayinin himayesini öneren Akyığıtzade, himayenin halk üzerinde haksız bir yük oluşturduğu görüşüne itiraz eder ve toplumun üretici ve tüketici olarak iki sınıfa ayrılmasını doğru bulmaz. Her üreticinin aynı zamanda tüketici olduğunu tespitle birkaç mala konan vergilerin zengin sanayici-tüccar tarafından da ödeneceğini ifade eder (İlm-i Servet: 152-153). İhracatın ithalatın altında olmasını doğru bulmaz ve borç alacak esası üzerine bir ticaret dengesini isabetli görür. Bu hususta İngiltere örneğini verir. (İlm-i Servet: 154).

Sonuç olarak himayeyi öneren yazar bu yöntemin bir sanayi dalında sermayenin azalması sonucunu doğuracağı şeklindeki iddiayı reddeder. Yine her milletin bir sanayi dalında uzmanlaşması yaklaşımını da doğru bulmaz:

“...tarih-i sanayi'e atf-ı nazar olunursa görülür ki kürr-e arzda hiçbir kavim bir nev' sanayiin icrasında sabit kalmamıştır... eşya-yı mamule çıkarmaktan ibaret olan fabrikacılık ziraati istisna itmez. Bir memleketin fabrika işini icra itmesi demek ziraatle beraber fabrikalar tesis iderek işletmesi dımdır. Bir kavim böyle edvar-ı sanaiye geçürdiği halde cemaatlerin çiftçi ve fabrikacı namlariyle ayrılmalrı ve birinin yalnız çiftçiliğe ve diğerrinin münhasıran fabrikacılığa ihtisas peyda idüb diğerr sanayii icra itmemesi terakkiyat-ı sanaiyye kanuna

muhalifdir...” (İlm-i Servet: 156).

Bu kanuna göre bir millet tarımı geliştirmekle birlikte imalat sanayiini yetenek ve imkânlarına göre oluşturmaya gayret etmelidir. Sanayileşme düzeyi aynı olmayacağı için zayıf ülkenin korunması gerekmektedir. Ancak yazar himayenin ülkenin kabiliyeti olan sanayilere ve süreli olarak uygulanmasından yanadır. Çünkü:

“...memleketin kabiliyeti olmayan san’at himaye idildiği halde san’at-ı mezkure ilerülemeyüp ecanibin rekabetine dayanmaz. Sanayi-i sairenin sektedar idilmesi fedakârlığından semere hâsıl edilmez. Bu ise büyük bir mahzurdur...” (İlm-i Servet: 158).

Devamla koruyucu gümrük vergilerinin uygulandığı sanayi dalında, sanayicilerin yetenek ve becerileri olmayışından ötürü gelişme sağlanmadığı gibi himayenin devam etmesi halinde bu duruma alışan üreticilerin büsbütün tembelleşerek kar elde etme yoluna gideceğini ikaz eder. İhtiyacın üstünde üretim ihtimalini de belirten yazar, bu durumda dış rekabete hazır değilse içeride pahalı, dışarıda ucuz satış yoluna gitmek üzere tekelleşebileceğini, bunun da ülke halkına zarar vereceğini ifade eder.

Tarım-sanayi tartışmasına gelince sakıncaları bulunan himaye usulünün seçimi meselesini ve bir tarım ülkesinde sanayii himaye etmenin doğru olup olmadığını şöyle cevaplar:

“...Bu suale cevab tarih-i iktisaddır. Tarih-i iktisad diyor ki biri çiftçi diğeri sanayi-i saireye malik olan iki memleketden birincisi, ikincisine tabiiyyet-i iktisadiye ile tabi olur. Yani istihsal-i servet hususunda müstakil olamaz...” (İlm-i Servet: 160).

Çiftçi İrlanda’nın tüccar ve sanayici İngiltere sermayedarına tabi olduğunu kaydeden yazar, Hindistan kıtasının da siyasi bağımlılıktan önce servet üretiminde İngiltere’ye bağımlı olduğunu belirtir. Tarımcının nakliye ücretinin de yüksek olduğunu belirtir ve bu nakliye farklarının tarım ürünleri üzerinden ve bu toplum tarafından ödendiğini ileri sürer.

Ayrıca tarım ürünleri fiyatlarının ülkelerdeki piyasa şartlarının etkisine açık ve istikrarsız olduğuna değinen yazar, himayenin şartlara göre on ya da yirmi yıl devam etmesi gerekebileceğini belirtir (İlm-i Servet: 164).

Koruma politikasının dışında eğitimin yaygınlaştırılması ve sanayi mekteplerinin açılması, ulaşım vasıtalarının geliştirilmesi, sanayi ve ticaretin teşvik edilmesi önerilerini getirir.

Serbest ticareti bu ölçüde uygulayan İngiltere'den sonra tek ülkenin Osmanlı olduğunu belirtir ve gelişmiş ülkelerin başlangıçta koruma politikasına mutlaka başvurduğunu belirtir (İlm-i Servet: 165).

Sonuç

Osmanlı iktisat düşününde ticaret düzeninde liberal yaklaşıma ilk itirazlar Namık Kemal, Ahmet Mithat, Mizancı Murat Bey gibi belli başlı isimlerle anılırken bunların dışında 19. yüzyılın ikinci yarısında dikkati çeken önemli bir diğer düşünür “Musa Mehmetcanoğlu Akyiğitzade”dir. Akyiğitzade, Osmanlı iktisadi bağımsızlığının kısmen koruyucu bir dış ticaret politikası ve sanayileşmeyle mümkün olabileceğini savunmaktaydı. Mutlak bir korumacılık taraftarı olmayan düşünür, ithal mallarla rekabet gücü kazandırılınca dek korunmasını önerdiği sektörde zamanla oluşacak olan iç rekabetle, üretimde etkinlik ve fiyatların azalması sonucuna varılacağını ileri sürmüş, görüşlerini batıdan List ve Cauwés'ten ilhamla ispata çalışmıştır.

Batı etkisi altında yaygınlık ve prestij kazanan klasik-liberal okulun iktisadi yaklaşımlarına nazaran nispeten yerli ve milli bir bakış niteliğiyle öne çıkan Akyiğitzade'nin “ilm-i servet yahud ilm-i iktisad” kitabını esas aldığımız bu çalışmada yazarın iktisadın tarihi, teorisi ve uluslar arası boyutlarına ait oldukça ayrıntılı notlar aktardığını görmekteyiz.

Milliyetçi yaklaşım ve önerileriyle Akyiğitzade tarım-sanayi tartışmalarında sanayisiz gelişmenin ve tam bağımsızlığın mümkün olmadığını ısrarla vurgulamakta, bu iddiasını tarihten ve kendi zamanından örneklerle ispata çalışmaktadır.

Sultan II. Abdülhamit ve daha sonra İttihatçılar tarafından uygulamaya konulan korumacı iktisat politikaları, Ahmet Midhat ile öne çıkan, Mizancı Murat ve Akyiğitzade ile belirginleşen bu eleştirel yaklaşımların ürettiği zeminde şekillenmiştir.

Temelde millici ve yerli çözüm arayışlarına kapı aralayan bu tür yaklaşımlarına rağmen düşünürümüz modern konseptlerin dışına taşarak itirazlarını sahici bir özgünlük ve bütünlüğe taşıyamamaktadır. Dönemin çoğu dü-

şünürü gibi o da sorun tanımlama ve çözüm arayışlarında Batı etkisini şu ya da bu ölçüde taşımakta, geleneksel paradigmanın yeniden üretimi yerine modern batılı kavramsal ya da kurumsal dili ve araçları veri almaktadır. Örneğin batılı-modern medeniyet algısı ve tanımı içinde ileri sürdüğü bilgi anlayışını “bilimsel-teknik bilgi”, medeniyet anlayışını da “seküler medeniyet” yaklaşımı çerçevesinde kalarak ifade etmektedir.

Bu zihinsel iklim içinde tıpkı liberal yaklaşımın diğer tarihsel aktörlerinde gözlediğimiz gibi pozitivizmin etki alanı dışında ve geleneksel değerlerden beslenerek iktisadiyatı yeniden kur(gulay)abilecek bir eğilim içermektedir. Söz konusu zihinsel iklim bir anlamda Batı karşısında ciddi bir yenilmişlik ve maddi-fiziki irtifa kaybı sonucu varılan “mağlupların galipleri taklide koyulması” refleksini işaretlemektedir. Mehmet Cavit’in Osmanlı ülkesi için tarımdan yana liberal ısrarcılığı ya da Akyiğitzade’nin sanayiye önceleyen korumacılığı arasında beslendiği düşünsel referanslar açısından temelde bir fark olmadığı kanaatini taşısak da klasik liberalizmin pozitivist ve rasyonalist vurgularına nazaran Akyiğitzade’nin Osmanlı ülkesinin kendi gerçekliğini Batılı kapitalist ülkelerin (bilhassa İngilizlerin) reçeteleri dışında araması önerisi kayda değerdir. Yine değer, fayda, servet ve sömürü kavramlarına düştüğü yerli nitelikli kayıt ve eleştiriler onu farklı bir yerde değerlendirmeyi gerektirmektedir.

Abstarct: Akyiğitzade Musa, who was a Kazan Turk, brought the conceptions of protectionism. The first chapter of his book (İlm-i Servet veyahut İlm-i İktisat) as being the major work of Akyiğitzade, was dealing with the historical evolution of Western economic thought stemmed from Ancient Greek and Roman thoughts while comparing them with the Islamic tradition. Moreover, Akyiğitzade in this book was stating the importance of the rupture in the economic thought and policies in the eighteenth century, Akyiğitzade Musa was highlighting the urgency of the application of protectionist principles by the reigning government and his contentment in the concordance of the principles he had quoted from List and Paul Cauwes and the practical requirements of the government. Akyiğitzade was also in the group that established one of the earliest Turkish nationalist groups of Ottoman Empire, that is to say, *Türk Derneği* (Turkic Association). Akyiğitzade

was a man of modern concepts and as the follower of the idea of nationalism. He was a significant character of the modern economic concepts in the late Ottoman period. He was a nationalist and faithful of Enlightenment.

Keywords: Protectionism, Nationalism, Secularism, Civilization

Kaynakça

Akyiğitzade Musa (1316), **İlm-i Servet Veyahud İlm-i İktisad**, İstanbul: Mektebi Harbiye Matbaası.

Akyiğitzade Musa (1996), **Avrupa Medeniyetine Bir Nazar** (Sadeleştiren: Selçuk Uysal) Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Çankaya, Ali (1954), **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, Ankara.

Lewis, Bernard (1991), **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Taymas, Abdullah Battal (1966), **Kazan Türkleri**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (İkinci Baskı).

Ülken, Hilmi Ziya (1979), **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul.

Pakalm, Mehmet Zeki (1978), **Maliye Teşkilatı Tarihi: 1442-1930**, Ankara: Başbakanlık

Uslu, A. (2004), Bilkent Üniversitesi Edebiyat, Kültür ve Toplum Seminerleri: Uluslararası Volga-Ural Araştırmaları Çalıştayı, 20-21 Şubat 2004, Bildiri Özetleri

NilYuziyev, Yeni Dönem Tatar Edebiyatı, Tataristan İlimler Akademisi.